

Б. О. Ачкаіназі

*Кримський республіканський інститут післядипломної
педагогічної освіти*

УРЯД Р. ПУАНКАРЕ І РАПАЛЛЬСЬКА УГОДА РАДЯНСЬКОЇ РОСІЇ З НІМЕЧЧИНОЮ 1922 р.

Раскрыта внешнеполитическая линия правительства Р. Пуанкаре во Франции, связанная с заключением советско-немецкого договора 1922 г. в Рапалло. Обоснована мысль, что сближение Веймарской Германии и советской России привело к утверждению силового курса правительства в отношении Германии и продолжению блокады большевистского режима, что со временем обусловило ослабление правящей коалиции (Национального блока) и ее поражение на выборах 1924 г.

The article studies French R. Puankare government foreign-policy before Soviet-German Rapall treaty conclusion in 1922. The author insists that rapprochement between Weimar Germany and Soviet Russia resulted in French policy of forth about Germany and continuation of blockade of the Bolshevik regime. These factors weakened the ruling coalition (National block) and caused its defeat during 1924 elections.

Задекларований французьким урядом Р. Пуанкаре в січні 1922 р. курс «інтегрального виконання» Версальського договору був спрямований проти Німеччини й радянської Росії. У контексті політики «продуктивних застав» передбачалося економічне й стратегічне послаблення Веймарської республіки в Європі. У свою чергу, повернення боргів царського і Тимчасового урядів, компенсацій за націоналізовану власність французьких підданих залишалося умовою визнання радянської Росії. Політика Р. Пуанкаре зумовила зрушення в «поведінці» двох держав, ослаблених світовою війною й революціями, консолідацію їх зусиль із метою опору переможцям. Зближення більшовицької Росії з Німеччиною під час роботи Генуезької конференції й укладення між ними договору в Рапалло (квітень 1922 р.) розглядалися в багатьох історичних працях [2; 5; 11, с. 207–235; 12, с. 154; 14, с. 39–40; 16; 17; 23–25; 33; 36; 38–42]. У німецькій історіографії, переважно ліберальній, утвердилася думка, що рапалльська

політика була однією із форм глобальної стратегії мирної ревізії Версальського договору [4; 34; 43]. У СРСР угода в Рапалло подавалася істориками в контексті політики «мирного співіснування» держав із різними соціально-економічними системами, яка сприяла укріпленню зв'язків і подоланню міжнародної ізоляції післявоєнної Німеччини і радянської Росії [1; 3; 13; 18; 21]. У сучасній російській історіографії робиться наголос на прагматизмі й ефективності рапалльської політики; одночасно відзначається її суперечливий і неоднозначний характер, певна кон'юнктурність і непослідовність. Розкриваються воєнні й економічні аспекти радянсько-німецького співробітництва, що порушували умови Версальського мирного договору, наукове дослідження яких почалося з періоду горбачовської «перебудови» [1; 7; 8; 10; 22]. Як правило, лівова частка робіт стосується міжнародних і дипломатичних аспектів Рапалльської угоди, однак бракує праць щодо її внутрішньополітичних наслідків для зацікавлених держав, передусім Франції. У статті досліджуються саме ці фактори, які суттєво вплинули на ставлення французького політикуму до проблем післявоєнної Європи і зовнішньої безпеки й зумовили зміну пріоритетів у цих сферах.

У Конференції з економічної відбудови Європи, яка розпочалася 10 квітня 1922 р. у Генуї, узяли участь представники 34 країн, включаючи британські домініони. Французьку делегацію очолив Л. Барту, який посідав в уряді Р. Пуанкаре пости міністра юстиції та одночасно міністра у справах Ельзасу і Лотарингії. Цікаво те, що разом із ним у Геную прибув голова виконкому партії радикалів Е. Еррію, який активно доводив необхідність нормалізації відносин із більшовицькою Росією із метою запобігання її можливого альянсу з Веймарською республікою і, за нагоди, відновлення «нового видання» франко-російського союзу [30, с. 32].

«Опрацювання» безмежного російського ринку, не говорячи вже про стратегічну значущість приручення «більшовицького звіра», призводило до суперечок серед західних кредиторів Росії. В урядових і політичних колах Франції залишалася актуальною думка про відродження довоєнного партнерства двох країн, хоча неприйняття комунізму і нових російських правителів тривалий час перешкоджало будь-яким позитивним зрушенням. Низка європейських країн, зокрема

Великобританія, Італія, Швеція, Голландія, Данія, Польща, прибалтійські республіки, Німеччина тощо, випереджали Францію у своїх контактах і зв'язках із російським Раднаркомом.

На конференції заступник глави радянської делегації, нарком закордонних справ Г. Чичерін (формальним керівником делегації вважався В. Ленін) наголосив на готовності «взяти участь у загальній праці в інтересах як Росії, так і всієї Європи і підтримати всі спроби, спрямовані хоча б на паліативне покращання світового господарства й усунення загрози нових воєн». Він запропонував здійснити загальне або часткове роззброєння і підкреслив, що радянська делегація підтримає всі пропозиції, що мають на меті «полегшити тягар мілітаризму за умови скорочення армій усіх держав і доповнення правил війни цілковитою заборонаю її найбільш варварських форм отруйних газів, повітряної війни та інших, в особливості ж застосування засобів руйнування, спрямованих проти мирного населення» [20, с. 208–209].

Зокрема, у радянській декларації наголошувалося на доцільності скликання всесвітнього конгресу на основі «цілковитої рівності народів» і за офіційної участі робітничих організацій проголошення «всезагального миру». Отже, у виступі наркома закордонних справ РСФРР містилися суттєві пропозиції щодо зміцнення європейського миру і безпеки. Проте вони класифікувалися представниками інших держав, які брали участь у роботі конференції, як суто пропагандистські.

Західні делегації, і передусім французька, різко виступили проти радянських пропозицій. Л. Барту вбачав у них замах на основи Версальського миру. Глава французької делегації підкреслив: «Питання роззброєння не існує, воно не заявлене в порядку денному, ... у той же час, коли радянська делегація запропонує... розглянути це питання, вона наштовхнеться не тільки на стриманість, не тільки на протест із боку французької делегації, але на влучну і категоричну, остаточну і рішучу відмову». Л. Барту вимагав «не перевантажувати корабель» і зняти питання про роззброєння. Він закликав не перетворювати трибуну економічної конференції на місце політичної пропаганди, а обговорити в першу чергу питання про борги [30, р. 83–84].

Делегати союзних держав поставили головну умову: нормалізація відносин із радянською Росією й надання їй допомоги, визнання боргів царського і Тимчасового урядів (близько 11–12 млрд золотих франків), а також визнання боргів фізичних осіб (приблизно 1,5 млн французьких акціонерів), які вклали свої заощадження в російські цінні папери. Крім того, представниками Франції, Англії, Бельгії, Італії та інших держав були порушені питання повернення російських боргів усім іноземцям, у першу чергу французам і англійцям, які вклали великі капітали в російські промислові підприємства, націоналізовані радянською владою.

У свою чергу, Г. Чичеріним були висунуті контрпретензії на суму приблизно 39 млрд рублів золотом. Так радянський уряд оцінив збитки, спричинені інтервенцією союзників унаслідок їх втручання у громадянську війну. Від самої Росії західні кредитори вимагали близько 18 млрд золотих франків. Будь-яку прийнятну платформу для переговорів про врегулювання взаємних претензій на конференції створити не вдалося. Тому конкретні аспекти фінансово – економічного порядку були передані на розгляд спеціальної конференції експертів, яка повинна була розпочати свою роботу в другій половині поточного року в Гаазі.

За слушним зауваженням відомого українського історика Г. Цветкова, дані переговори нічого не дали, «але показали можливість досягнення угоди між Антантою й Росією». Саме це, на його думку, стурбувало делегацію Німеччини, «яка боялася, що її можуть обійти». Тому, коли Г. Чичерін запропонував керівникам німецької делегації В. Ратенау і А. фон Мальтцану провести нові переговори (контакти російського Раднаркому та урядів Веймарської республіки почались ще до Генуї – Б. А.), вони погодилися [19, с. 82]. Високу зацікавленість у співробітництві демонстрували деякі представники партійних і урядових кіл РСФРР, які розуміли нерозривність зв'язків російської і світової економіки, приватного і державного секторів тощо. Так, Г. Сокольников, один із провідних діячів РКП(б), «батько» грошової реформи, який у цей період обіймав пост наркома фінансів, підкреслював: «... Економічне й фінансове піднесення Радянської Росії за короткий термін можливе тільки за умови, що вона буде

здатна через господарські зв'язки приєднатися до світового ринку й спертися на широку базу свого примітивного товарного господарства» [15, с. 59].

Під час роботи конференції відбулася подія, яка викликала велике обурення союзників, у першу чергу Франції. Німецький уряд Й. Вірта погодився на офіційне відновлення відносин із радянською Росією. 16 квітня 1922 р., у ході зустрічі Г. Чичеріна і В. Ратенау в резиденції німецької делегації в Рапалло поблизу Генуї, був підписаний «Договір між Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою й Німеччиною» [6, с. 223–224]. Цей договір означав прорив блокади, в якій опинилися Росія і Німеччина після війни. Найбільш обурливим для союзників було те, що в ньому визначалися принципи (рівноправність двох систем власності), на яких РСФРР погоджувався нормалізувати відносини із країнами Заходу.

Сам характер договору і причини його підписання в історіографії тлумачаться із різних позицій. Французькі історики, навіть ліберальні, схильні розглядати домовленості й документи, підписані в Рапалло, як нову сепаратну змову. Р. Бурназель присвятила спеціальну монографію виникненню «міфу» радянсько-німецької змови і тій політиці «страху», до якої вдався Національний блок, щоб відвернути породжену ним небезпеку [29]. За Ж. -Б. Дюрозелем, обидві держави обговорили в Рапалло проблеми взаємовідносин і підписали сепаратну угоду, згідно з якою взаємно відмовлялися від воєнних боргів і від репарацій за воєнні збитки, яких вони могли б вимагати одна від одної. Німеччина відмовлялася від претензій на колишні німецькі підприємства в Росії, націоналізовані радянською владою, за умови невисування таких самих вимог іншими державами. Поновлювалися дипломатичні й консульські відносини. І, нарешті, обидва уряди вирішили застосовувати у своїх торговельних та економічних відносинах принцип найбільшого сприяння.

Дана подія означала остаточне скасування Брест-Литовського договору 1918 р., завершення ізоляції радянської Росії та Німеччини на економічному й політичному терені. Німеччина стала першою західною державою, яка відновила нормальні дипломатичні відносини з СРСР [9, с. 58–59].

Особливо велику занепокоєність в урядових і політичних колах Франції викликала 5-та стаття договору, яка в стриманих дипломатичних виразах передбачала поширення економічного співробітництва й створення для цього сприятливих міжнародних умов. Зокрема, у ній наголошувалося: «Обидва уряди в дусі доброзичливості рухатимуться назустріч господарчих потреб один одного. У випадку принципового врегулювання цього питання на міжнародному базисі вони почнуть між собою попередній обмін думками. Німецький уряд заявляє про свою готовність надати можливу підтримку угодам, що плануються приватними фірмами, про які його нещодавно поінформували, і полегшити їх втілення в життя» [6, с. 224].

Рапалльська угода стала продовженням воєнних контактів і водночас започаткувала досить широке таємне співробітництво у цій сфері, чого так побоювалися у Франції. Вона була результатом лінії, яку проводили в життя впливові кола німецького політикуму даного періоду, зацікавлені, з одного боку, мати підтримку на Сході у своєму протистоянні з переможцями, а з іншого – шантажувати останніх через зближення із войовничо налаштованими революційними вождями Росії.

Рапалльський договір був укладений без консультацій уряду Й. Вірта із командувачем рейхсверу генералом Х. фон Сектом. Але саме фон Сект започаткував політику неофіційних і таємних військових угод із керівництвом Раднаркому і Червоної Армії. Перші контакти були налагоджені ще восени 1919 р., але таємні переговори почали активно вестися в 1921–1923 рр. Більшовицьке керівництво прагнуло одержати технічну допомогу німецьких інженерів для виробництва озброєння, а німці бажали «обійти» Версальський договір, випробовуючи в СРСР заборонену зброю та готуючи спеціалістів із її використання. На підставі укладених таємних угод у радянській Росії почалося будівництво кількох німецьких військових заводів. Уже починаючи з 1924 р., коли уряд Р. Пуанкаре тільки налагодив контакти з Раднаркомом стосовно вирішення економічних і фінансових проблем, під егідою створених у Військовому міністерстві Німеччини «Зондєргрупи Р» і спеціальної установи «Централе Москау» при німецькому посольстві в Москві почали активно діяти військові навчальні центри рейхсверу в Росії. За короткий час були вве-

дені в експлуатацію танкова школа й полігон (під Казанню, на р. Камі), льотна школа й авіаційний полігон (під Липецьком), а також аерохімічна станція для випробування бойових отруйних газів (під Саратовом). Також була організована співпраця штабів. Німецький полковник у відставці А. Ніколаї, який керував розвідкою в період Першої світової війни, ще на початку 1921 р. був направлений у Москву із завданням домовитися про переведення німецьких авіазаводів у РСФРР.

На території радянської Росії створювалися радянсько-німецькі підприємства, в тому числі оборонної промисловості, такі як авіаційний завод у Філях за участю концерну «Юнкерс», хімічний завод «Берсоль» із виробництва отруйних речовин поблизу Самари за участю фірми «Штольценберг» та різні радянські заводи, що виробляли «за німецького технічного сприяння» боєзаряди для артилерії за участю концерну Круппа [19, с. 82–83].

Договір був ратифікований ВЦВК 16 травня, а німецьким Рейхстагом – 4 липня 1922 р. Обмін ратифікаційними грамотами відбувся в Берліні 31 січня 1923 р.

Мабуть, мають рацію ті історики, які, як і Ж. -Б. Дюрозель, вважали, що Рапалльський договір вразив союзників, наче вибух бомби. Даний договір порушував плани Антанти використати Німеччину проти радянської держави, а для французьких можновладців перетворився на головний біль. Негативна реакція на нього в урядових колах і лавах Національного блоку виражалася передусім погіршенням стратегічних позицій Франції в європейській системі. Загроза створення єдиного фронту двох держав, яка виникла ще з моменту укладення перемир'я в Комп'єні, перетворювалася на реальність. Потенційні вороги виступали вже не розрізнено, а йшли на консолідацію своїх сил. У цей період у Парижі та інших столицях колишньої Антанти не могли передбачити масштаби майбутнього воєнного співробітництва країни Рад із німецьким рейхсвером. Проте сам «дух Рапалло» і суттєве зміцнення торговельно-економічних зв'язків радянської Росії і Веймарської Німеччини викликали занепокоєння. У Франції звернули увагу на те, що цей крок Німеччини буде використаний для продовження впертого саботажу виконання Версальських рішень. Тут були переконані, що монархісти, консервато-

ри, ліберали, нацисти, комуністи прагнуть за будь-яку ціну зруйнувати справу переможців і за відповідних умов підуть на змову з більшовиками, як це вже сталося під час війни в ході укладання Брест-Литовської угоди. Тому Рапалльський договір за аналогією розцінювався як такий, що підриває підвалини національної безпеки на Сході Європи.

У німецькій історіографії є різні інтерпретації договору й «курсу Рапалло». Досить популярними залишаються версії Г. Грамля і Е. Кольба про те, що договір означав «перемогу агресивної німецької політики» і був «змовою проти західних держав» [31; 35].

Однак, мабуть, не слід переоцінювати небезпеку рапалльської політики Німеччини для Франції, її економічних і воєнних зв'язків із радянською державою. Дослідження, проведені в 90-х рр. ХХ ст. у СРСР, свідчать про широке, але вибіркове співробітництво, за якого найбільш ефективні новинки радянської військової техніки не розкривалися. А. Ахтамзян на підставі розсекречених у 1989 р. радянських дипломатичних документів довів, що воно зумовлювалося нестабільністю європейської політики і специфікою німецько-польських, франко-німецьких і радянсько-польських відносин [1, с. 5–1; 8].

Союзники з моменту підписання радянсько-німецького документа вимагали його розірвання. На засіданні французького уряду 18 квітня 1922 р. було прийняте рішення надіслати французькій делегації в Геную інструкцію такого змісту: німецько-російський договір суперечить статті 116 Версальського миру й принципам Каннської резолюції. У зв'язку з цим пропонувалося вимагати знищення цього документа [27].

Із метою пом'якшення негативної реакції Франції на радянсько-німецький договір Г. Чичерін 29 квітня 1922 р. надіслав листа главі французької делегації на Генуйській конференції Л. Барту, в якому зазначалося, що в коментарях французької преси і в заявах керівників французького уряду договір, який «розроблявся впродовж багатьох місяців у Берліні і був підписаний між Німеччиною і Росією в Рапалло, розглядається як акт, спрямований проти інтересів Франції». Радянський нарком закордонних справ спростовував припущення, які неодноразово робилися в країнах Заходу, що до договору додавалися «таємні статті військового і політичного характеру, які прихо-

вують агресивні наміри з боку Росії стосовно Франції та її союзників» [6, с. 278–279].

Генуезька конференція й укладення в ході її роботи радянсько-німецького договору в Рапалло викликали бурхливу реакцію у французькому політичному світі. Слід зауважити, що сама конференція сприймалася в урядових колах і таборі правих партій як продовження курсу «поступок» Німеччині й радянській Росії з боку союзників. Такий підхід зумовив відмову прем'єр-міністра Франції взяти безпосередню участь в її роботі, тоді як делегації інших країн-переможниць (Великої Британії, Італії, Бельгії) очолювалися главами урядів.

Генуезька конференція і Рапалло стали в цьому сенсі новою точкою відліку. Радянсько-німецька угода (кінець 1922 р.) спонукала до переоцінки і переосмислення доктрин у сфері безпеки, особливо в східноєвропейському регіоні.

На оцінки політичного світу щодо ролі й наслідків конференції передусім вплинули судження і заяви глави французької делегації Л. Барту. У листах і нотатках, що вийшли друком у 1932 р., він зазначав край несприятливу атмосферу, в якій опинилася французька делегація через нападки не лише ворогів – німців і більшовиків, а й союзників [28, с. 121]. У свою чергу, міністр економічного розвитку Ф. Кольра, призначений главою економічної комісії конференції, у своїй заяві пресі наголосив, що завданням радянської і німецької делегацій було «розтягнути порядок денний конференції, щоб примусити її вирішувати питання репарацій перш за все стосовно ревізії договорів», чого домагалася Німеччина, а також підготувати підґрунтя для визнання більшовицької Росії де-юре, щоб «ввести її у співтовариство націй й об'єднання великих держав» [37, S. 84].

Реакція правого крила французького політикуму наведена в праці Р. Пінона, який змінив Р. Пуанкаре на посту головного редактора й оглядача «Ревю де Монд» після призначення останнього прем'єр-міністром. Зокрема, він відзначив, що на конференції Німеччина і Росія «намагалися позбавити Францію її завоювань». «Німці і більшовики, – зауважив Пінон, – не відмовилися від думки поводитися з нею, як із обвинуваченою». Він намагався спростувати численні заяви представників поміркованих і лівих партій, що саме обсяг фран-

цузьких претензій до однієї та іншої держави поглиблював «економічний хаос...від якого страждала Європа». «Все, що ми вимагали заради справедливості, – підкреслював протагоніст пуанкарістського курсу, – вони заперечували, виходячи з почуття злоби і помсти». Дії німецької сторони він пояснював прагненням до руйнації післявоєнної системи і до реваншу. З приводу ж політики більшовиків оглядач писав, що вони намагаються звести рахунки з Францією «за підтримку нею російської армії, проти якої Ради вели боротьбу і яка, спираючись на допомогу союзників, воювала заради звільнення країни від кривавої диктатури народних комісарів» [37, S. 71].

У ході парламентських дебатів із питань генеральної (загальної) політики кабінету Р. Пуанкаре вдалося використати ситуацію, що склалася, для нав'язування палаті своїх поглядів стосовно подальшого вирішення німецької проблеми й проблем безпеки загалом. Зокрема, він доводив, що Франція настільки пов'язана необхідністю узгоджувати кожен свій крок у стосунках із Німеччиною з позицією союзників, що майже цілком втрачає можливість реально впливати на хід подій, навіть якщо вони безпосередньо стосуються її інтересів. Він спростував заяву італійського прем'єр-міністра Л. Факта, що розкол на переможців і переможених, який зберігається, – причина катаклізмів. На його думку, «перші й другі зараз помінялися місцями» [26, р. 21]. Р. Пуанкаре дав зрозуміти, що в наявній ситуації і з боку Веймарської республіки, і з боку союзників проводиться політика нехтування життєвими інтересами Франції, її гідністю переможниці, безпекою. У політичних колах, у суспільстві, громадській думці нав'язувалася ідея-фікс: тільки примусивши Німеччину вести політику «продуктивних застав», можна зрушити німецьку проблему з мертвої точки, домогтися виконання нею своїх зобов'язань і припинення провокацій. Паралельно поширювалася думка, що союзники зовсім не мають наміру підтримувати цей курс, більше того заперечують його, маючі власні вигоди від контактів із Веймарським урядом і російським Раднаркомом.

Загалом реакція в політичних колах на результати Генуезької конференції і Рапальську угоду на деякий час посилила позиції уряду Р. Пуанкаре, який виступав за впровадження політики «продуктивних застав» у випадку продовження німецького саботажу. Це було

відчайдушною спробою переломити несприятливий перебіг подій і одноосібно вирішити сакраментальні питання репараційних платежів і роззброєння, боргів і компенсацій засобами силового примушення (Німеччина), економічної і політичної блокади (Росія). Результатом стала окупація Рурської області в січні 1923 р., яка призвела до загострення міжнародних відносин в Європі, відставки уряду Р. Пуанкаре, послаблення правлячої коаліції (Національного блоку) та його поразки на виборах 1924 р.

Бібліографічні посилання

1. *Ахтамзян, А. А.* Военное сотрудничество СССР и Германии в 1920–1933 гг. (по новым документам) [Текст] / А. А. Ахтамзян // Новая и новейш. история. – 1990. – № 5. – С. 3–24.

2. *Ахтамзян, А. А.* Советско-германские экономические отношения в 1922–1932 гг. [Текст] / А. А. Ахтамзян // Там же. – 1988. – № 4. – С. 42–56.

3. *Волобуев, П. В.* Советская Россия на Генуэзской конференции [Текст] / П. В. Волобуев // Из истории Европы в новое и новейшее время: к 100-летию со дня рождения академика И. М. Майского. – М., 1984. – С. 134–148.

4. *Газин, В. П.* Локарно и проблема «мирной ревизии» Версальского договора в 1925–1927 гг. [Текст] / В. П. Газин // Политика великих держав в Центральной Европе, на Балканах и Ближнем Востоке в новейшее время: сб. науч. тр. – Свердловск, 1989. – С. 16–26.

5. *Греков, Б. И.* Вальтер Ратенау: эволюция внешнеполитических взглядов (1914–1922 гг.) [Текст] / Б. И. Греков // Первая мировая война. Дискуссионные проблемы истории. – М., 1994. – С. 102–113.

6. Документы внешней политики СССР [Текст]. – М., 1961. – Т. 5.

7. *Дух Рапалло: советско-германские отношения 1925–1933 гг.* [Текст] – Екатеринбург; М., 1997.

8. *Дьяков, Ю. Л.* Фашистский меч ковался в СССР. Красная армия и рейхсвер. Тайное сотрудничество. 1922–1933. Неизвестные документы [Текст] / Ю. Л. Дьяков, Т. С. Бушуева. – М., 1992.

9. *Дюррозель, Ж.-Б.* Історія дипломатії від 1919 року до наших днів [Текст] / Ж.-Б. Дюррозель. – К., 1995.

10. *Зубачевский, В. А.* Политика Советской России в Центральной Европе в начале 1920-х годов [Текст] / В. А. Зубачевский // Отечеств. история. – 2003. – № 2. – С. 86–101.

11. *Никонова, С. В.* Европейская политика Германии и ее вступление в Лигу Наций (1924–1926) [Текст] / С. В. Никонова // Ежегодник германской истории. – М., 1974.

12. *Розанов, И. В.* Вальтер Ратенау – монополист, политик, идеолог буржуазии [Текст] / И. В. Розанов // Новая и новейш. история. – 1986. – № 3. – С. 139–157.

13. *Рубинштейн, Н. Л.* Советская Россия и капиталистический мир (1921–1922) [Текст] / Н. Л. Рубинштейн. – М., 1957.

14. Советско-германские отношения. 1922–1925 [Текст]: документы и материалы. – М., 1977. – Ч. 1.

15. *Сокольников, Г. Я.* Новая финансовая политика: на пути к твердой валюте [Текст] / Г. Я. Сокольников. – М., 1991. – 336 с.

16. *Трухнов, Г. М.* Из истории советско-германских отношений (1920–1922) [Текст] / Г. М. Трухнов. – Мн., 1974.

17. *Цветков, Г. М.* Міжнародні відносини й зовнішня політика в 1917–1945 рр. [Текст] / Г. М. Цветков. – К., 1997.

18. *Чичерин, Г. В.* Статьи и речи по вопросам международной политики [Текст] / Г. В. Чичерин. – М., 1961.

19. *Чуднов, В. П.* Критика современной французской буржуазной историографии участия Советской России в Генуэзской конференции [Текст] / В. П. Чуднов // Внешнеполитическая деятельность советских государственных и общественных организаций. – М., 1984. – С. 82–107.

20. *Шигазимов, А. Р.* Рапальский период советской внешней политики (военный аспект) [Текст] / А. Р. Шигазимов // Проба пера: сб. статей молодых историков / сост. А. Ю. Суслов. – Казань, 1997.

21. *Шишкин, В. А.* Антисоветская блокада и ее крушение [Текст] / В. А. Шишкин. – Л., 1989.

22. *Шишкин, В. А.* Советская страна и капиталистический мир (из истории становления экономических связей) [Текст] / В. А. Шишкин // Великий Октябрь: проблемы истории. – М., 1987. – С. 91–104.

23. *Шишкин, В. А.* Цена признания. СССР и страны Запада в поисках компромисса (1924–1929) [Текст] / В. А. Шишкин. – СПб., 1991.

24. *Annales de la Chambre des Députés. 12-me législature. Débats parlementaires. Session ordinaire de 1922* [Text]. – P., 1923. – T. 2.

25. *Archives du Ministère des affaires étrangères de la France* [Text]. – 149 Z 87 52. L'Europe orientale (Russie, Ukraine).

26. *Barthou, L.* Promenades autour de ma vie. Lettres de la Montagne [Text] / L. Barthou. – P., 1932.

27. *Bournasel, R.* Rapallo: naissance d'un mythe. La politique de la peur dans la France du Bloc National [Text] / R. Bournasel. – P., 1974.

28. France. Ministère des Affaires étrangères. Documents diplomatiques français [Text]. – P., 1923. – Vol. 3.

29. *Graml, H.* Europa Zwischen der Kriegen [Text] / H. Graml. – 5 Aufl. – München, 1982.

30. *Herriot, E.* La Russie nouvelle [Text] / E. Herriot. – P., 1922.

31. *Höltje, Ch.* Die Weimarer Republik und das Ostlocarno-Problem, 1919–1934 [Text] / Ch. Höltje. – Würzburg, 1958.

32. *Koch-Weser, E.* Deutschlands Aussenpolitik in der Nachkriegszeit, 1919–1929 [Text] / E. Koch-Weser. – Berlin; Grünewald, 1929.

33. *Kolb, E.* Die Weimarer Republik [Text] / E. Kolb. – München; Wien, 1984.

34. *Orth, W.* Walther Rathenau und der Geist von Rapallo. Grösse und Grenze eins deutschen Bürgers [Text] / W. Orth. – Berlin, 1962.

35. *Pinon, R.* Le redressement de la politique française. 1922 [Text] / R. Pinon. – P., 1923.

36. *Poidevin, R.* L'Allemagne de Guillaume II à Hindenbourg. 1900–1933 [Text] / R. Poidevin. – P., 1972.

37. *Rathenau, W.* Briefe [Text] / W. Rathenau. – Dresden, 1926. – Bd. 2.

38. *Ruge, W.* Mattias Erzberger. Eine politische Biographie [Text] / W. Ruge. – Berlin, 1976.

39. *Stresemann, G.* Schriften [Text] / G. Stresemann. – B., 1976..

40. *Stresemann, G.* Six années de politique allemande. Les papiers de Stresemann (tr. de l'allemand) [Text] / G. Stresemann. – P., 1933. – T. 1–3.

41. *Thimme, R.* Stresemann und die deutsche Volkspartei 1923–1925 [Text] / R. Thieme. – Lubeck; Hambourg, 1961.

42. *Winkler, H. A.* Von der Revolution zur stabilisierung. Arbeiter und Arbeiterbewegung in der Weimarer Republik. 1918 bis 1923 [Text] / H. A. Winkler. – Berlin; Bonn, 1984.

43. *Wirth, J.* Reden während der Kanzlerschaft [Text] / J. Wirth. – Berlin, 1925.